

DİLÇİLİK

UOT81

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ İQLİM LEKSİKASININ
ETİMOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Elnurə HÜSEYNOVA*

Açar sözlər: oğuz qrupu türk dilləri, etimologiya, orta əsr lüğətləri, yerli və xarici tədqiqatçılar

Oğuz qrupu türk dillərinin, eyni zamanda, ümumilikdə bütün türk dillərinin meteoroloji leksikasının təhlilini V. Danilova özünün “Türk dillərinin meteoroloji leksikası” əsərində vermişdir. [1, 26] Bu əsər nəinki oğuz qrupu türk dillərində iqlim leksikasını, eyni zamanda, ümumilikdə türk dillərində bu leksikanın müqayisə edilməsi baxımından qiymətli məxəzdir. Həmçinin azərbaycanlı alimlərdən V.Cəfərovun Azərbaycan dilində meteorologiya terminləri əsəri də qiymətli mənbələrdən hesab oluna bilər. [2, 5] Bunlardan biri də keçmiş SSRİ məkanında türk dilində meteoroloji amillər, göy anlayışının tədqiqi ilə bağlı nəşr olunan İ.Tatarintsevin türk dillərində göy (tenqri) anlayışının əmələ gəlməsindən bəhs edən əsəridir. [3, 73-75]

İqlim leksikasına daxil olan *ayaz* sözünün tarixi etimologiyasına nəzər salaq. Belə ki, ilkin yazılı qaynaqlarda bu söz qarşımıza *ayas/ayaz/ayar** formalarında çıxır. Bu söz *quru soyuq* mənasında 1070-ci ildə qələmə alınan “Divani lüğət-it-türk” də *ayas/ayaz** formasında qarşımıza çıxır. Müasir dövərdə bu söz türkdilli xalqlarda cüzi səs və hərf dəyişikliyinə məruz qalsa da, eynilə işlənməkdədir. Belə ki, qaraxan uyğur türkcəsində *ayas*, mərkəzi qıpçaq dialektində, türk, Azərbaycan, tatar, başqırd, qazax, qırğız, uyğur, özbək, noqay, qaraqalpaq dillərində *ayaz*, karaim, xakas, tuvun dillərində *z-s* samit əvəzlənməsi ilə *ayas*, çuvaş dilində isə *uyar* biçimində işlənməkdədir. [4, 13] Bu dillərin hər birində sözün mənası *quru, soyuq, şaxta* deməkdir. Lakin qırğız dilində bir sıra sözlərin *ayaz* kəlməsinə əlavə edilməsi nəticəsində əmələ gələn söz birləşməsi formasından şaxtanın hansı dərəcədə olmasını müqayisə etmək mümkündür. Belə ki, *temir ayaz* söz birləşməsi soyuq havalarda ilk düşən qardan sonra müşahidə olunan *şaxtalı havanı, müyüz ayaz* elə də *güclü olmayan şaxtanı, kiyiz ayaz* isə *zəif şaxtalı havanı* ifadə etmək mənasında işlənir. [4, 15] Türk dilləri ilə tunqus-mancur dilləri arasında yaxınlıq qurmağa çalışan kəslər, müqayisə olaraq monqol dilində eyni anlamda işlənən *aba* sözünü müqayisəyə cəlb edir, onlar arasında bənzərliyi aşkarlamağa çalışırlar. *Ayaz* sözü, eyni zamanda, müasir Türkiyə ərazisində bir sıra kənd və qəsəbələrə verilən xüsusi isim formasında qarşımıza çıxır. Bursa, Çorum, Dənizli, Mardin, Sinop əyalətlərində yaşayış məntəqələrinə bu ad verilmişdir. Həmçinin türk və Azərbaycan leksikonunda *Ayaz* şəxs adı kimi də işlədilməkdədir. Bu da onu göstərir ki, iqlim leksikası yalnız iqlim və meteoroloji amilləri bildirməklə deyil, eyni zamanda, yer adları, şəxs adları, müxtəlif variasiyalarda qarşımıza çıxır və leksikonda işlədilir.

İqlimi əks etdirən leksik vahidlərdən biri də *soyuq* sözüdür. Bu söz *şaxta, don, donmaq, nəyinsə soyuması* kimi fərqli anlayışları ifadə etməklə türk dillərində işlənməkdədir. Bu sözün ilkin yazılı formasına min il öncəyə təsadüf edilən uyğur mətnlərində rast gəlmək mümkündür. Qədim uyğur mənbələrində bu sözün *sogık/soğuk** variantlarında işləndiyini müşahidə etmək olar. Qədim

*AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
e-mail: elnure.huseynova@mail.ru

türk dilli mətnlərdə *sogı* feilinə *-ik⁴* şəkilçisinin artırılması ilə sözün əmələ gəlməsi faktı müşahidə olunur. Öz növbəsində *sogı* feili *soyumaq* mənasını ifadə edir. [5, 806] Monqol dilində isə *sirke* sözü eyni anlam ifadə edir. [6]

İqlim leksikasının vahidlərindən olan *don* sözü soyuğun təsiri nəticəsində əmələ gələn təbiət şəraiti mənasını bildirir. Qədim yazılı uyğur mətnlərində ilkin olaraq *toŋ** olaraq rast gəldiyimiz bu söz eynən *soyuq* sözünün ilkin əmələgəlmə şəkli kimi *toŋ* feilinə *-ik⁴* şəkilçisinin artırılması ilə ilk forma olaraq *toŋıǵ/tonǵ** olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. Müasir türk dillərində bu söz, əsasən, *t-d* samitlərinin dəyişməsi ilə eyni formada təkhecalı olaraq işlənməkdədir. Belə ki, qaqauz, türk, türkmən, tuva, tofa dillərində *don*, altay, qırğız, qaraqalpaq, özbək, uyğur, yakut, qırçaq, xarəzm türkcəsində *ton*, tatar, başqırd dillərində *tun* olaraq işlənməkdədir. Qədim uyğur, keçmiş Osmanlı mətnlərində, həmçinin Besim Atalayın tərcüməsi olan Məmlük qırçaqcası adlandırılan və XIV-XV əsrlər ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədi ilə yazılan “Et-Tuhfetüz-Zekiyye Fil-Lügatit Türkiye” əsərində də bu söz *toŋ* şəklində qarşımıza çıxmaqdadır. [7, 261] Bununla yanaşı, Türkiyə türkcəsində *don* sözü *paltar*, *qiyafət* mənasında da işlənməkdədir ki, Azərbaycan dilində də eyni anlamda istifadə olunduğunu müşahidə edə bilərik.

Son olaraq iqlim leksikasının nəinki oğuz qrupu türk dillərində, bütünlükdə türk dillərində etimologiyasının təhlili nəticəsində oxşar cəhətlərlə yanaşı, fərqli cəhətlər də aşkarlanmışdır, ancaq etimoloji cəhətdən sözlərin əksəriyyətinin türk mənşəli olduğu ən qədim yazılı mənbələrdə, orta əsr yazıçılarının əsərlərində qeyd olunan dil faktları həmçinin prototürk dilinin müasir türk dilləri ilə qarşılaşdırılması iqlim leksikasının tərkib hissəsində türkmənşəli sözlərin böyük əksəriyyət təşkil etdiyini söyləməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. В. Данилова. Метеорологическая лексика тюркских языков. Автореф. канд. Дис., Ташкент, 1972, 26 с.
2. Б. Джафаров. Метеорологические термины в азербайджанском языке. Автореф. канд. дис., Баку, 1990
3. И. Татаринцев. О происхождении тюркского наименования неба (танре) и его соответствий. Советская тюркология. №4, 1984, 73-84с.
4. Э.Р. Тенишев. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. Издательство Наука, Москва, 2001, 824 с.
5. G. Clauson. An etymological dictionary of pre thirteenth century Turkish. Oxford University press. Oxford, 1972, 1040 s.
6. www.etimolojiturkce.com
7. Besim Atalay. Ettuhfet üz zekiyye fil lugatit Türkiye. TDK yayınları, Ankara, 1945, 296 s.

*Резюме**Эльнура Гусейнова**Этимологические аспекты климатической лексики в огузской группе турецких языков*

Ключевые слова: *огузская группа турецких языков, этимология, средневековые словари, отечественные и зарубежные исследователи*

Этимологический анализ слов приводит к выявлению различных аспектов. Так, например, можно увидеть проявления различий, казалось бы, похожих слов. При анализе лексики огузской группы тюркских языков выявляются корни ряда иностранных языков. Например, можно увидеть, что синтез слов арабского и персидского происхождения, датируемые сотнями лет назад, со словами современного русского и европейского происхождения, а в некоторых случаях и с маньчжурским. Поскольку лексика охватывает широкий спектр понятий, мы можем рассмотреть ее несколькими различными способами. Проведем этимологический анализ слов, которые выражают природные явления. К природным явлениям относятся изменения климата, погода, изменение температуры в горных и предгорных районах, метеорологические факторы, присущие различным регионам.

*Summary**Elnura Huseynova**Etymological aspects of climate vocabulary in a Oguzh group of Turkish languages*

Keywords: *oguzh group of Turkish languages, etymology, medieval dictionaries, domestic and foreign researchers*

Etymological analysis of words leads to the identification of different points. We can see the manifestations of different differences seemingly similar words. When analyzing the vocabulary of the Oguz group of Turkic languages, one can see the roots of a number of foreign languages. For example, one can see that words of Arabic and Persian origin, dating back hundreds of years ago, were developed with the words of modern Russian and European origin, and in some cases, Manchu. Since climate vocabulary covers a wide range of concepts, we can consider them in several different ways. First conduct an etymological analysis of words that express natural phenomena. Natural phenomena include climate changes occurring in nature, weather, temperature, mountain and foothill areas changes, meteorological factors inherent in various chapters.